

Змест

ПРАЛОГ. 1936	9
I. «Г. М.»	28
II. УРОК ТАНЦА	55
III. «КНОРКЕ»	75
IV. БАРБАРА	100
V. СУЖЭНЕЦ	127
VI. «НЕМАГЧЫМА АПІСАЦЬ...»	161
VII. ПАКТ З Д'ЯБЛАМ	197
VIII. ПА ТРУПАХ	228
IX. ПА МНОГІХ ГАРАДАХ... ..	253
X. ПАГРОЗА	282

Пралог 1936

— Кажуць, у адным прамысловым цэнтры на захадзе Германіі асудзілі больш за восемсот рабочых, усіх да катаргі, і гэта на адным толькі працэсе.

— Па маіх звестках — пяцьсот, а больш за сотню нават зусім не судзілі, іх потайкам забілі, за перакананні.

— А што, хіба ў іх такія нізкія заробкі?

— Мізэрныя. І ўсё падаюць, а цэны растуць.

— Афармленне опернага тэатра на сённяшні вечар, кажуць, каштавала шэсцьдзясят тысяч марак. Ды яшчэ сама мала тысяч сорок дадатковых выдаткаў, не лічачы стратаў грамадскай касы ад пяці дзён прастою тэатра, зачыненага для падрыхтоўкі ўрачыстага балю.

— Міленькае сямейнае свята, дзень нараджэння, бачыце...

— Брыдка і агідна, а вось жа даводзіцца ўдзельнічаць ва ўсім гэтым балагане.

Абодва маладыя замежныя дыпламаты, галантна ўсміхаючыся, раскланяліся з афіцэрам у параднай уніформе, які лішне цікаўна зірнуў на іх у манокль.

— Сабраўся ўвесь генералітэт!

Яны загаварылі зноў ужо зводдаль ад параднай уніформы.

— Усе ўзахлёб гавораць пра мір, — злосна заўважыў адзін.

— Ці надоўга таго захлёбу хопіць? — весела ўсміхнуўся другі, кланяючыся мініяцюнай даме з японскай амбасады, якая дробненька і далікатна перабірала ножкамі, ідучы пад руку з марскім афіцэрам.

— Мы павінны быць гатовымі да ўсяго.

Да маладых пасольскіх аташэ далучыўся нейкі панок з міністэрства замежных спраў, і гаворка адразу перакінулася на пахвалы раскошы і прыгажосці святочнага ўбранства залы.

— О так, няма дзіва, гер прэм’ер-міністр любіць такія рэчы, — крыху разгублена сказаў панок з міністэрства замежных спраў.

— І ўсё з такім густам, — ці не ў адзін голас захапляліся дыпламаты.

— Вядома, — крыўдліва сказаў панок з Вільгельмштрасэ.

— Такой пышнасці сёння нідзе не пабачыш, хіба толькі ў Берліне, больш нідзе, — дадаў іншазамец.

Той, з міністэрства замежных спраў, нейкую хвілінку памарудзіў, перш чым адважыцца на ветлівую ўсмішку. У размове запала паўза. Усе трое агледзеліся і прыслухаліся да свяшчэннага шуму.

— Каласальна, аж вочы рве! — ціха сказаў нарэшце адзін з двух маладых людзей, гэтым разам ужо без ніякага сарказму, насамрэч уражаны, бадай, нават спалоханы неверагоднай велікапышнасцю вакол сябе. Бляск свяцільняў і казытлівыя пахошчы насычалі паветра так густа, што яму сляпіла вочы. Увесь трапяткі, ён недаверліва ўглядаўся ў гэты распраменены рух.

«Дзе гэта я? — падумаў малады чалавек, ён прыехаў з адной скандынаўскай краіны. — Раскошу тут любяць, выдаткаў не шкадуюць, страх падумаць. Такія ўсе прыгожыя, выштукаваныя, гулліва-радасныя, самі просяцца ў давер. Рухаюцца, акурат як марыянеткі, — дзіўна, неяк вуглавата, нават патузваюцца. Вачыма нешта кожнае цікае, позірк нядобры, шмат страху і жорсткасці. У нас дома людзі глядзяць інакш — прыветлівей, больш раскавана. І смяюцца інакш, у нас там, на поўначы. У тутэйшых смех пакеплівы, у ім нешта як бы ад роспачы: дзёрзкае, правакацыйнае і безнадзейна злоснае, жудасна журботнае. Так не смяецца той, каму добра, каму ў сваёй скуру ўтульна. Людзі сумленныя так не смяюцца».

Вялікі прыём з нагоды саракатрохгоддзя прэм'ер-міністра ладзілі ў оперным тэатры. У доўгіх фаях, у кулуарах і вестыбюлях калыхалася разубраная людская стракацізна. Гэта ён, натоўп, страляў шампанам у ложках, борцікі якіх былі аздобленыя дарагой драпіроўкай; танцавалі ў партэры, з якога вынеслі рады крэслаў. Аркестр, які размясціўся на пустой сцэне, быў такі вялікі, нібы меўся выконваць сімфонію, сама мала — Рыхарда Штрауса. Але гралі ў рэзкай непаслядоўнасці — вайсковыя маршы і тую джазавую музыку, якая, хоць за сваю негрыцянскую амаральнасць і непрыстойнасць была ў рэйху забароненая, але без якой вяльможны ганаровец юбілейнага свята не хацеў абысціся.

Тут сабраліся ўсе, хто толькі нешта значыў у гэтай краіне, ніхто дома не застаўся — апрача самога дыктатара, які перапрасіўся, спаслаўшыся на боль у горле і нервы; не было і некалькіх прыплябееных партыйных падцірачоў, якіх, зрэшты, і не запрашалі. Затое заўважана шмат імператарскіх і каралеўскіх прынцаў, безліч князёўства і мала не ўся высокая арыстакратыя; увесь генералітэт вермахта, уплывовыя фінансісты і людзі з цяжкай прамысловасці; члены дыпламатычнага корпуса — у асноўным з малых альбо далёкіх краінаў; некалькі міністраў, некалькі славутых артыстаў — пра святую слабасць юбіляра да тэатра ведалі ўсе — і нават адзін паэт, які глядзеўся вельмі дэкаратыўна і, пра тое таксама ведалі, карыстаўся асабістай прыхільнасцю дыктатара. Усяго было разаслана больш за дзве тысячы запросінаў, з іх каля тысячы — на бясплатную дурніцу; адрасатам астатняй тысячы давялося прыплаціць па пяцьдзясят марак уваходных: такім чынам частка велізарных выдаткаў акупілася — рэшта раскладалася на тых падаткаплацельшчыкаў, якія не належалі да бліжэйшага атачэння прэм'ер-міністра і ўжо ж ні ў якім разе не ўпісваліся ў эліту новага германскага грамадства.

— Якое цудоўнае свята! — усклікнула ёмістая жонка рэйнскага фабрыканта зброі жонцы паўднёваамерыканскага дыпламата. — Ах, я проста ў захапленні, якая асалода! Мне так

весела, што дай бог, каб усім людзям у Германіі і ва ўсім свеце было гэтак сама весела, як мне!

Жонка дыпламата з Паўднёвай Амерыкі, якая не зусім добра разумела па-нямецку і нудзілася, кіславата ўсміхнулася. Вясёлую фабрыканціху расчараваў такі недахоп энтузіязму, і яна рушыла далей.

— Прабачце, дарагая! — сказала яна далікатна, падабраўшы бліскучы шлейф. — Я павінна якраз павітацца з даўняй сяброўкай з Кёльна — маці гера дырэктара дзяржаўных тэатраў, вы ж ведаеце, — маці вялікага Гендрыка Гёфгена.

Тут паўднёваамерыканка нарэшце разявіла рот спытацца: «Who is Henrik Norpfgen?», — што змусіла фабрыканціху ціхенька войкнуць:

— Як?! Вы не ведаеце нашага Гёфгена? Гёфген, мая найдаражэйшая, а не Гопфген! І Гендрык, а не Генрык — ён асабліва высока цэніць гэта маленькае «д»!

І ўжо скіравалася да манернай матроны, якая, ведзеная пад руку паэтам і сябрам фюрара, важна плыла па зале.

— Дарагая фрау Бэла! Вечнасць, як мы не бачыліся! Як вы сябе пачуваеце, мілая? Ці не пячэ вас часам настальгія па нашым Кёльне? Праўда, тут у вас такое бліскучае становішча! А як пажывае фройляйн Ёзі, мілае дзіця? Але сама перш: як Гендрык — ваш вялікі сын?! Божа, як ён узнёсся! Ён, лічыце, — амаль як міністр! Так, так, мілая фрау Бэла, мы ўсе ў Кёльне так сумуем па вас і ваших цудоўных дзецях!

На самай справе мільянерка ніколі не прападала па фрау Бэле Гёфген, пакуль тая жыла ў Кёльне, пакуль яе сын яшчэ не зрабіў вялікай кар’еры. Знаёмства дзвюх дам было мімалётнае, калі ўвогуле было; фрау Бэлу ніколі не запрашалі на вілу фабрыканта! Але цяпер, калі яе сын дастаўся да блізкіх сяброў прэм’ер-міністра, вясёлая, экзальтаваная багачка мёртвай хваткай учапілася ў руку ягонага маці.

Фрау Бэла літасціва ўсміхнулася. Яна была апранута проста, але не без пэўнага пачцівага какецтва; на яе чорнай, глад-

* Хто такі Генрык Гопфген? (Англ.)

I

«Г. М.»

У апошнія гады сусветнай вайны і ў першыя пасля лістападаўскай рэвалюцыі літаратурны тэатр у Германіі меў выдатную кан'юнктуру. У гэты час, нягледзячы на цяжкае эканамічнае становішча краіны, у дырэктара Оскара Х. Кроге ўсё ішло выдатна. Ён кіраваў камерным тэатрам у Франкфурце-на-Майне: у цеснай, поўнай добрага настрою падваліне інтымна збіралася інтэлектуальная грамадскасць горада і перш за ўсё задзірыстая, разварушаная падзеямі, ахвочая да дыскусій і апладысmentaў моладзь пасля прэм'ераў п'есе Вэдэкінда альбо Стрындбэрга, Георга Кайзера, Штэрнгайма, Фрыца фон Унру, Газэнклевера альбо Толера. Оскар Х. Кроге, які і сам быў эсэіст і папісваў гімнічныя вершы, успрымаў тэатр як установу з маральнымі функцыямі: сцэна павінна памкнуць новае пакаленне да ідэалаў, пра якія тады думалі, што вось і прабіў час іх здзяйснення, — да ідэалаў свабоды, справядлівасці, міру. Оскар Х. Кроге быў патэтычны, даверлівы і наіўны. У нядзелю перад дзённым спектаклем па п'есе Талстога альбо Рабіндраната Тагора ён даваў казань перад сваёй парафіяй. Часта гучала слова «чалавецтва»; маладым людзям, якія таўкліся ў партэры, ён з надрываў кідваў: «Будзьце мужныя, браты мае!» — і пажынаў буру апладысmentaў, калі заканчваў словамі Шылера: «Абдыміцеся, мільёны!»

Оскар Х. Кроге вельмі любілі і шанавалі ў Франкфурце-на-Майне і ўсюды, дзе цікавіліся смелымі эксперыментамі інтэлектуальна-духоўнага тэатра. Яго ясны твар з высокім маршчыністым лобам, віхурыстай сівой грывавай і дабрадушнымі, разумнымі вачыма за акулярамі ў вузкай залатой апра-

ве часта можна было бачыць на авангардысцкіх рэвю, а тое нават і ў вялікіх ілюстраваных часопісах. Оскар Х. Кроге належаў да самых актыўных і ўдачлівых барацьбітоў на перадавой лініі драматычнага экспрэсіянізму.

Несумненна, было памылкай — і ён сам гэта неўзабаве зразумеў — пакінуць свой поўны настраёвасці тэатрык у Франкфурце. Гамбургскі мастацкі тэатр, месца дырэктара ў якім яму прапанавалі ў 1923 годзе, быў, вядома, большы. Таму ён згадзіўся. Але гамбургская публіка была не такая кідкая на палкія і прэтэнцыёзныя эксперыменты, як адпаведна выхаванае кола тонкіх знаўцаў камернага выканаўства ў Франкфурце. У Гамбургскім мастацкім Кроге быў вымушаны ставіць, апроча рэчаў, блізкіх яго сэрцу, усё яшчэ і «Выкраданне сабінянак» і «Пансіён Шэлер». Ад гэтага ён пакутаваў. Кожнай пятніцы, калі зацвярджаўся рэпертуарны план наступнага тыдня, вяліся зацятыя бітвы з герам Шміцам, распарадчым дырэктарам тэатра. Шміц хацеў больш забаваў і ходкіх баевікоў, бо яны давалі манету; а Кроге настойваў на мастацкім рэпертуары. Часцей за ўсё Шміц, а зрэшты ён шчыра і сардэчна дружыў з Кроге і захапляўся ім, быў вымушаны саступаць. Мастацкі тэатр трымаўся мастацкага ж рэпертуару, што, вядома, адбівалася на яго прыбытковасці не ў лепшы бок.

Кроге скардзіўся на індывідуальнасць гамбургскай моладзі ў прыватнасці і на бездухоўнасць грамадскасці наогул, — яна цуралася ўсяго новага і высокага.

— І куды яно ўсё падзелася! — горка бедаваў ён. — У 1919 годзе яшчэ стрымгалоў бегалі на Стрындбэрга і Вэдэкінда; у 1926-м — усім падавай аперэту.

Оскар Х. Кроге быў чалавек патрабавальны, але без дару прадбачання. А то ж бо ці скардзіўся б ён у 1926 годзе, калі б мог уявіць сабе год 1936?

— Добрыя рэчы сёння не цягнуць, — бурчэў ён. — Нават на «Ткачах» учора зала была паўпустая.

— І ўсё-такі мы выкручваемся.

Дырэктар Шміц спрабаваў суцешыць сябра: надта ж бо замуцілі яго горасныя складкі на дабрадушным, дзіцяча-старым кашэчным твары Крое, хоць ён і сам меў усе падставы трывожыцца і некалькі маршчын ужо леглі на яго мясісты ружовы твар.

— Але як! — Крое ніяк не даваўся на сучашэнні. — Як мы выкручваемся? Даводзіцца запрашаць славутых гастралёраў з Берліна — як сёння ўвечары, напрыклад, — каб Гамбург хадзіў да нас.

Геда фон Гэрцфэльд — старая Крогава сяброўка і супрацоўніца, яшчэ ў Франкфурце яна была яго дарадчыцай, тэатральным крытыкам і актрысай, сказала:

— Зноў ты ўсё бачыш у чорным святле, Оскар! Зрэшты, якая ў тым ганьба, што мы запрасілі Дору Марцін, яна цудоўная, а ўвогуле, Гамбург ходзіць і на Гёфгена.

Назваваючы прозвішча Гёфгена, фрау фон Гэрцфэльд разумна і пяшчотна ўсміхнулася. Па яе вялікім матава прыпудраным насастым твары з вялікімі, журботна-разумнымі ж вачыма пад залацістымі брывамі прабегла лёгенькае ззянне.

— Гёфгену мы пераплачваем, — буркліва сказаў Крое.

— Але ж і Марцін, зрэшты, таксама, — прэрэчыў Шміц. — Супроць яе чараў і шалёнага поспеху не скажу нічога, але тысяча марак за выхад, згадзіся, — гэта ўжо крышачку ці не занадта.

— Капрызы берлінскіх зорак, — пагардліва зазначыла Геда.

Яна ніколі не працавала ў Берліне і бажылася, што не навідзіць берлінскую сцэну.

— Тысяча марак у месяц Гёфгену — таксама завышана, — выпаліў Крое. — І з якога такога часу яму раптам тысяча? — з выклікам спытаўся ён у Шміца. — Плацілі восемсот, і таго было больш чым досыць.

— А што рабіць? — перапрасіўся Шміц. — Уварваўся ў кабінет, сеў мне на калені...

Фрау фон Гэрцфэльд з пацехай заўважыла, што Шміц пачырванее, расказваючы пра гэта.

— Ён казытаў мне падбародак і ўвесь час паўтараў адно: павінна быць тысяча марак! Тысяча, даражэнькі! Гэта такая кругленькая сума! Што было рабіць, Кроге? Ну, самі скажыце!

Гэта быў звычайны Гёфгенаў прыёмчык: калі яму быў патрэбен аванс альбо падвышка ў ганарары, ён бурай урываўся ў кабінет Шміца. Ён разыгрываў мілыя капрызны, добра ведаючы, што нехлямяжы таўстун Шміц не выстаіць, калі пакудлаціць яму валасы альбо тыцнуць пальцам у живот. А калі заходзіцца аж пра тысячу, тут можна і на калені ўмасціцца: пачырванеешы, Шміц прызнаўся і ў гэтым.

— Ай, усё гэта глупства! — Кроге гнеўна і заклапочана пакруціў галавою. — Па сутнасці, Гёфген — дурны блазан. Усё ў ім фальшывае, пачынаючы з яго літаратурных густаў і канчаючы так званым камунізмам. Ён не мастак, ён каме-дыянт.

— Што ты маеш супроць нашага Гендрыка? — фрау фон Гэрцфэльд змусіла сябе на іранічны тон; насамрэч ёй было не да іроніі, калі яна гаварыла пра Гёфгена, чый добра зрэжысэраваны шарм не пакідаў яе раўнадушной. — Ён наша найярчэйшая зорка. Парадуемся, калі яго не перацягнуць у Берлін.

— А і не дужа бедаваў бы, — сказаў Кроге. — Проста вопытны правінцыйны актор, у глыбіні душы, думаю, ён і сам гэта добра ведае.

— А куды гэта ён сёння падзеўся? — спытаўся Шміц, на што фрау фон Гэрцфэльд ціха ў нос хіхікнула:

— Ат, у грымёрцы за шырму зашыўся, так мне данёс маленькі Бёк. Ён заўсёды страшэнна хвалюецца і раўнуе, калі наезджаюць берлінцы. «Так высока мне ніколі не скочыць», — кажа ён і хаваецца за шырмай, чыстая істэрыка. Асабліва выводзіць яго з сябе Марцін. У Гендрыка